

A Comparative Philosophical Analysis of the Narratives of James Morris, William Chittick, and Denis Gril on Ibn ‘Arabi’s Intellectual System

Fatemeh Ahmadi ¹

1. Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Kalam, Lorestan University E-mail: ahmadi.f@lu.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received 23

September 2025

Received in revised
form 20 October
2025

Accepted 1 November
2025

Available online 3
December 2025

Keywords:

Islamic Mysticism;
Waḥdat al-Wujūd
(Unity of Being);
Perfect Human;
Hermeneutics;
Creative Imagination;
Comparative Studies;
Metaphysics; Mystical
Language

This study undertakes a comparative philosophical examination of the approaches of three prominent contemporary non-Muslim scholars in interpreting the thought of Muḥyī al-Dīn Ibn ‘Arabi—namely James Morris, William Chittick, and Denis Gril. Each of these thinkers approaches the worldview of the “Great Master” (al-Shaykh al-Akbar) from a distinct methodological perspective. Morris, with a phenomenological and ontological outlook, focuses on Ibn ‘Arabi’s lived mystical experience and his hermeneutical language, seeking truth within the horizon of the seeker’s lived encounter. Chittick, through an analytical and systematic approach, reinterprets concepts such as creative imagination, the Perfect Human, and the Divine Names, thereby constructing a theoretical bridge between Islamic mysticism and Western philosophy. In contrast, Gril adopts a historical-cultural perspective, emphasizing the social, sectarian, and literary contexts of Ibn ‘Arabi’s works and tracing the evolution of their reception within the history of Sufism.

The aim of this article is to analyze the points of convergence and divergence among these three narratives across three central axes: mystical ontology, the concept of the Perfect Human, and mystical hermeneutics. The findings indicate that, despite methodological differences, all three scholars contribute to elucidating the multilayered depth of Ibn ‘Arabi’s thought. Overall, this study arrives at an interdisciplinary and multidimensional understanding of Ibn ‘Arabi’s mysticism, paving the way for philosophical and spiritual dialogue between East and West and for rethinking the global significance of Islamic mysticism.

Cite this article:

© The Author(s).

Publisher: University of Lorestan.

Extended Abstract

Introduction

Knowledge (maʿrifa) holds a foundational position in Islamic philosophy and is inseparably linked with the ontological status of the soul. Among Muslim philosophers, Avicenna (Ibn Sīnā) presents one of the most sophisticated and systematic accounts of cognition, in which epistemology, psychology, and metaphysics form an integrated whole. In Avicenna's view, human cognition is not a purely mechanical or sensory-based process; rather, it is grounded in the gradual perfection and immaterialization of the soul.

Central to Avicenna's epistemology is the idea that the human soul possesses different degrees of preparedness (istiʿād) for knowledge. This preparedness is not merely intellectual but also moral and existential. Numerous Qurʾanic insights and philosophical arguments emphasize that the purification of the soul (tahdhīb or tazkiyat al-naḥs) plays a decisive role in unveiling reality and attaining true understanding. In this context, Avicenna introduces the concept of the Active Intellect (al-ʿaql al-faʿʿāl) as the ultimate source of intelligible forms and the final stage of cognitive perfection.

The present study aims to examine the effectiveness of self-purification in the process of cognition from Avicenna's perspective. It seeks to clarify how purification strengthens the soul's capacity to connect with the Active Intellect and how, through this connection, knowledge is realized. The primary purpose of the article is to demonstrate that, in Avicenna's philosophical system, cognition culminates not simply in rational abstraction but in the existential readiness of the soul to receive intelligible realities.

Research Questions

This study addresses the following main questions:

What is the role of self-purification in Avicenna's theory of cognition?

How does purification of the soul affect its ability to connect with the Active Intellect?

How does Avicenna conceptualize knowledge as the actualization of the soul's potential through this connection?

Methodology

The research adopts a descriptive–analytical approach, relying on a close reading of Avicenna's philosophical writings, particularly his works on psychology, epistemology, and metaphysics. The study analyzes Avicenna's discussions of the soul, intellect, sensory faculties, and intelligible knowledge, focusing on conceptual coherence rather than historical comparison or empirical observation.

Primary philosophical texts are examined to extract Avicenna's views on the gradation of knowledge, the structure of the human soul, and the function of the Active Intellect. By synthesizing these discussions, the study articulates the link between ethical purification and epistemic fulfillment. The methodology is entirely theoretical and philosophical, aiming to clarify Avicenna's internal conceptual system without imposing later interpretations.

Findings

The findings reveal that Avicenna understands cognition as a gradual and existentially grounded process. Knowledge does not arise solely from sensory perception or discursive reasoning; instead, it unfolds through the soul's progressive refinement. The soul initially acquires sensory

images through external and internal senses, then abstracts universal meanings by means of the rational faculty. However, this abstraction alone does not constitute complete knowledge.

According to Avicenna, intelligible forms ultimately emanate from the Active Intellect. The human intellect does not create these forms independently; it receives them once it achieves sufficient preparedness. Self-purification plays a crucial role in this process by freeing the soul from domination by bodily desires and material attachments. When the soul becomes purified, it increasingly resembles the immaterial order of intellects, making it receptive to intelligible effusion.

The study shows that purification is not an alternative to rationality but a condition for its perfection. As the soul moves away from sensory distractions and passions, its cognitive clarity increases. This clarity strengthens the soul's connection with the Active Intellect and stabilizes the cognitive process. Thus, purification directly enhances the soul's epistemic capacity rather than functioning merely as a moral ideal.

Discussion

The analysis highlights the deep integration of ethics and epistemology in Avicenna's system. Knowledge, in this framework, is inseparable from self-cultivation. Learning is not conceived as the accumulation of information but as the maturation of the soul's existential condition. The Active Intellect stands as the mediator between the intelligible realm and the human intellect, while purification ensures that this mediation becomes effective.

Furthermore, Avicenna's theory challenges purely empiricist or formalist accounts of knowledge. Sensory perception provides only the raw material for cognition, and rational analysis organizes it, but neither guarantees access to truth without the soul's readiness. This readiness is achieved through distancing oneself from material preoccupations and aligning the soul with intellectual realities.

The study also demonstrates that Avicenna's conception of purification does not negate rational inquiry. On the contrary, it reinforces the reliability of reason by grounding it in an ontologically purified subject. Reason functions most effectively when the soul is balanced, disciplined, and oriented toward intelligible realities. This harmony between rationality and spirituality constitutes a distinctive feature of Avicenna's epistemology.

Conclusion

This study concludes that self-purification occupies a central and indispensable role in Avicenna's theory of cognition. From his perspective, true knowledge emerges when the soul, through ethical and spiritual refinement, becomes capable of receiving intelligible forms from the Active Intellect. Cognition is thus understood as the actualization of the soul's latent capacities rather than a purely technical operation of the mind. By emphasizing the epistemic significance of purification, Avicenna offers a holistic model of knowledge in which morality, ontology, and rationality converge. This model presents cognition as a transformative process that perfects the soul and aligns it with the intelligible structure of reality. The findings of this study contribute to a deeper understanding of Avicenna's philosophical anthropology and highlight the enduring relevance of his integrated view of knowledge.

تحلیل فلسفی تطبیقی روایت‌های جیمز موریس، ویلیام چیتیک و دنیس گریل از نظام فکری ابن

عربی

فاطمه احمدی[✉]

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه لرستان، رایانامه: ahmadi.f@lu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی، مقاله مروری،	این پژوهش به بررسی فلسفی-تطبیقی رویکرد سه متفکر برجسته غیرمسلمان معاصر در تفسیر اندیشه‌های محی‌الدین ابن عربی شامل جیمز موریس، ویلیام چیتیک و دنیس گریل می‌پردازد. هر یک از این اندیشمندان از منظر و روش‌شناسی خاصی به فهم جهان‌بینی شیخ اکبر نزدیک شده‌اند. موریس با نگرشی پدیدارشناسانه و هستی‌شناسانه، بر تجربه زیسته و عرفانی ابن عربی و زبان تأویلی او تمرکز دارد و حقیقت را در افق تجربه زنده سالک می‌جوید. چیتیک با رویکردی تحلیلی و نظام‌مند، مفاهیمی چون خیال خلاق، انسان کامل و اسماء الهی را بازتفسیر کرده و میان عرفان اسلامی و فلسفه غرب پلی نظری برقرار نموده است. در مقابل، گریل با نگاهی تاریخی-فرهنگی، بر زمینه‌های اجتماعی، فرقه‌ای و ادبی آثار ابن عربی تأکید دارد و سیر تحول خوانش‌های او را در بستر تاریخ تصوف دنبال می‌کند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	هدف مقاله، تحلیل نقاط اشتراک و تمایز این سه روایت در سه محور اصلی هستی‌شناسی عرفانی، انسان کامل و تأویل عرفانی است. یافته‌ها نشان می‌دهند که هر سه متفکر با حفظ تفاوت‌های روشی، در راستای تبیین چندلایگی و عمق معنایی اندیشه ابن عربی حرکت می‌کنند. در مجموع، این مطالعه به فهمی میان‌رشته‌ای و چندبعدی از عرفان ابن عربی دست می‌یابد که زمینه‌ساز گفت‌وگوی فلسفی و معنوی میان شرق و غرب و نیز بازاندیشی جایگاه جهانی عرفان اسلامی است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۹/۱۲	
کلیدواژه‌ها: عرفان اسلامی؛ وحدت وجود؛ انسان کامل؛ تأویل؛ خیال خلاق؛ مطالعات تطبیقی؛ متافیزیک؛ زبان عرفانی	

استناد:

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

محمی‌الدین محمد بن علی ابن عربی، مشهور به شیخ اکبر، بی‌شک یکی از برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین متفکران عرفان اسلامی است؛ شخصیتی که نه‌تنها در قرون وسطی جهان اسلام به‌مثابه یک عارف، فیلسوف و متکلم نقش‌آفرینی کرده، بلکه آثار فکری، عرفانی و معنوی او تا امروز الهام‌بخش اندیشه‌وران سراسر جهان است. ابن عربی که در سال ۵۶۰ هجری قمری در مرسیه اندلس چشم به جهان گشود، در طول عمر خود سفری مداوم از غرب اسلام تا شرق آن پیمود و اندیشه‌هایی ژرف و کم‌نظیر را در قالب آثار بدیع و متنوعی بر جای نهاد. آثار سترگ او، از جمله الفتوحات المکیه و فصوص الحکم، نه‌تنها شالوده عرفان نظری اسلامی را بنیان نهاد، بلکه جریانی دگرگون‌کننده در هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و الهیات عرفانی رقم زد که به «حکمت وحدت وجود» شهرت یافت (ابن عربی، ۱۹۸۰).

روح جست‌وجوگر بشر همواره شیفته پرسش از چیستی حقیقت و معنای وجود بوده است. ابن عربی از بزرگ‌ترین متفکرانی است که کوشید به این پرسش بنیادی با زبان عرفان، فلسفه و شریعت پاسخی ژرف دهد؛ پاسخی که نه‌تنها از دایره دین و فرهنگ اسلامی فراتر رفت، بلکه الهام‌بخش بسیاری از اندیشمندان شرقی و غربی شد. دیدگاه‌های وی درباره هستی‌شناسی عرفانی، انسان کامل، خیال خلاق، تعدد تجلیات وجود، زبان و تأویل، حقیقت محمدیه و اسرار اسماء الهی، ارکان اصلی عرفان نظری اسلامی را بنیاد نهاد و افق‌های جدیدی پیش‌روی پژوهشگران گشود (قوامی، ۱۳۹۵: ۲۲۱). با این همه، فهم میراث پیچیده ابن عربی، به‌ویژه برای فرهنگ‌های غیرعربی، همواره مستلزم کوشش‌های جدی فلسفی و هرمنوتیکی بوده است.

در قرون اخیر، پژوهش پیرامون ابن عربی و آثارش وارد مرحله‌ای نوین شده است. تا اواخر قرن نوزدهم، جهان غرب با عرفان اسلامی و شخصیت او آشنایی چندانی نداشت؛ اما به‌تدریج، تلاش شرق‌شناسان و مستشرقان راه را برای مطالعه نظام‌مند اندیشه‌های ابن عربی بزرگ گشود. یکی از نتایج این رویکرد تازه، ظهور نسل نوینی از پژوهشگران غربی است که از منظرهای گوناگون فلسفی، معنوی، تاریخی و زبانی به ارزیابی آثار ابن عربی پرداخته‌اند و با ترجمه و شرح آنها، ژرفای اندیشه وی را برای خوانندگان غربی آشکار ساخته‌اند (Chittick, 1989: 5). در میان این پژوهشگران، سه نام برجسته، جیمز وینستون موریس، ویلیام چیتیک و دنیس گریل جایگاهی ممتاز دارند. هر یک با تکیه بر زمینه‌ها و تخصص‌های معرفتی خود، قرائت‌هایی متفاوت از آرای ابن عربی ارائه داده‌اند که به‌تدریج در ادبیات پژوهش عرفان اسلامی به روایت‌های مرجع تبدیل شده‌اند.

از سوی دیگر، در سنت اسلامی نیز شروح و تفسیرهای گوناگونی بر آثار ابن عربی پدید آمده است؛ از شاگردان مستقیم او تا حلقه‌های صوفیه و حکمای متأله شرق و ایران. گرچه آثار شیخ اکبر همواره مورد تجلیل عرفا و نقد متکلمان قرار گرفته، اما جایگاه محوری او در تاریخ تفکر اسلامی همواره محفوظ مانده است و افق‌هایی تازه برای بازخوانی رابطه دین، فلسفه و تجربه معنوی گشوده است (Nasr, 1972: 184).

ضرورت بررسی تطبیقی روایت‌های سه‌گانه موریس، چیتیک و گریل در همین نقطه شکل می‌گیرد: این روایت‌ها نشان‌دهنده تحول در درک آثار ابن عربی در دنیای معاصرند، و مقایسه آن‌ها فرصتی فراهم می‌آورد تا تفاوت رهیافت‌های فلسفی، الهیاتی، تاریخی و تفسیری نسبت به یک متن عرفانی بررسی شود. تحلیل تطبیقی این سه دیدگاه، علاوه بر

روشن ساختن مسیر تعامل میان شرق و غرب در فهم معنویت اسلامی، می‌تواند الگوی تازه‌ای برای گفت‌وگوی میان‌رشته‌ای ادیان و عرفان در سطح جهانی ارائه دهد (Al-Adnani, 2012: 18).

بر این اساس، مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی می‌کوشد رویکرد، روش و برداشت‌های هر یک از این سه متفکر را در سه محور اصلی هستی‌شناسی عرفانی، مفهوم انسان کامل و زبان و تأویل بررسی کند و با آشکار کردن اشتراکات و تفاوت‌های آنان، امکانی برای فهمی چندسویه و جامع‌تر از اندیشه ابن عربی به دست دهد. این پژوهش تلاشی است در جهت عبور از خوانش‌های تک‌ساحتی و دستیابی به روایتی میان‌رشته‌ای و زنده از جایگاه شیخ اکبر در فلسفه و عرفان اسلامی معاصر.

۲. ضرورت بررسی روایت‌های جدید از ابن عربی در غرب

ضرورت بررسی روایت‌های جدید از ابن عربی در غرب، امری ریشه‌دار و چندلایه است که با تحولات فکری عصر مدرن، جهانی‌شدن مطالعات عرفان و تلاش برای هم‌گفتاری میان فرهنگ‌ها پیوند خورده است. ابن عربی، به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین متفکران و عارفان اسلامی، نه‌تنها محدود به یک سنت خاص یا چارچوب جغرافیایی ویژه نیست، بلکه میراثی جهانی دارد که قابلیت پویایی، تفسیر و بازآفرینی در بسترهای تاریخی، ذهنی و زبانی گوناگون را داراست. سنت مطالعه، شرح و بسط آرای او طی سده‌های اخیر نه‌فقط در تمدن اسلامی، بلکه در حوزه مطالعات غربی نیز با شدتی کم‌سابقه دنبال شده است؛ امری که خود گویای علاقه و پرسشگری عمیق پژوهشگران غربی درباره ظرفیت‌های معنوی و فلسفی اندیشه ابن عربی است (Gril, 2004: 45; Chittick, 2008: ix).

یکی از مهم‌ترین دلایل این ضرورت آن است که تفکر معاصر غرب، به‌ویژه پس از بحران‌های معنوی و معرفتی سده‌های اخیر، بیش از گذشته محتاج گفت‌وگو با سنت‌های غیرغربی و کشف افق‌های ژرف‌تر درباره انسان، معنا، حقیقت و نسبت آن‌ها با امر متعالی شده است. ابن عربی در آثار خود تصویری پویا، تفسیرمحور و چندلایه از وجود، انسان و جهان ارائه می‌دهد که می‌تواند پاسخگوی بسیاری از پرسش‌های فلسفی و معنوی امروزی باشد. افزون بر این، برجسته شدن دغدغه‌هایی همچون پلورالیسم دینی، امکان تفاهم میان فرهنگ‌ها و خوانش‌های نو از متون مقدس، زمینه‌ای فراهم ساخته است تا اندیشمندی چون چیتیک، موریس و گریل به بازخوانی دقیق میراث ابن عربی پرداخته و با زبانی نو آن را برای مخاطب غربی قابل فهم سازند (Morris, 1986: 29; Knysh, 1999: 110).

بعد دیگری از این ضرورت، نیاز به بازخوانی عرفان اسلامی در بستر مدرنیته و پسامدرنیته است. در جهانی که بحران معنا و هویت بیش از گذشته محسوس شده و بخش‌هایی از فلسفه معاصر غرب در تبیین ابعاد شهودی، تجربی و چندلایه وجود انسان ناتوان مانده‌اند، آموزه‌های ابن عربی می‌توانند افق‌هایی تازه درباره مفهوم وجود، پیوند کثرت و وحدت، و نسبت انسان و مطلق بگشایند (Chittick, 1989: 5). از سوی دیگر، روایت‌های غربی از ابن عربی تنها ابزار فهم میراث عرفانی او نیستند، بلکه زمینه‌ای برای نقد تصویرهای کلیشه‌ای از عرفان اسلامی، رفع سوءتفاهم‌های دیرپا، و بازتعریف جایگاه عرفان و فلسفه اسلامی در گفت‌وگوی تمدن‌ها نیز فراهم می‌کنند (Nasr, 1972: 184; Gril, 1995: 307).

بدین ترتیب، بررسی روایت‌های جدید از ابن عربی در غرب ضرورتی گریزناپذیر برای بازاندیشی در مفاهیمی چون حقیقت، انسان کامل، وحدت وجود، و حتی زبان و روش تفسیر متون مقدس است. این رویکرد، بستری مناسب برای نزدیکی میان

جهان‌بینی‌های مختلف و ارتقای سطح تعامل میان فرهنگی فراهم می‌کند. افزون بر آن، می‌تواند در نقد و بازسازی تفکر فلسفی و الهام‌بخشی برای تولید معرفت در حوزه‌های معنوی و عرفانی معاصر مؤثر باشد. نقاط تلاقی، تقابل و تمایز روایت‌های موریس، چیتیک و گریل از ابن عربی، تصویر روشنی از برخوردگاه سنت و نوگرایی، شرق و غرب، و وحدت و کثرت ارائه می‌دهد؛ برخوردگاهی که در آن، امکان فهم عمیق‌تر و چندسویه‌تری از معنویت و تجربه انسانی در جهان مدرن پدید می‌آید.

۳. رویکرد جیمز موریس به ابن عربی

جیمز موریس با رویکردی هرمنوتیکی، پدیدارشناسانه و معناشناسانه بر میراث ابن عربی می‌نگرد و تلاش می‌کند تجربه خوانش و تفسیر آثار ابن عارف بزرگ را به عنوان یک پدیده زنده، متحرک و امکان‌ساز برای مخاطب معاصر بازسازی کند.

۳.۱. توسعه نگاه هرمنوتیکی و معناشناسانه موریس به ابن عربی

جیمز موریس با رویکردی هرمنوتیکی، پدیدارشناسانه و معناشناسانه بر میراث فکری ابن عربی می‌نگرد و می‌کوشد تجربه خوانش و تفسیر آثار ابن عارف بزرگ را به مثابه پدیده‌ای زنده، پویا و امکان‌ساز برای مخاطب معاصر بازسازی کند. در تحلیل وی، فهم عرفان ابن عربی صرفاً مطالعه گزاره‌های نظری نیست، بلکه نوعی مشارکت وجودی و شناختی خواننده در تولید معنا است که در بستر گفت‌وگوی میان متن و سالک تحقق می‌یابد.

در بررسی بنیان‌های هرمنوتیکی موریس، چند مبنا نقش تعیین‌کننده دارند؛ این اصول در آثار او، به‌ویژه در کتاب قلب بازتابنده و نیز در مقالاتش درباره تفسیر و تأویل عرفانی، بارها مورد تأکید قرار گرفته‌اند. موریس با تأثیرپذیری از فلسفه هرمنوتیک مدرن-به‌ویژه اندیشه‌های گادامر و ریکور- فهم عرفان ابن عربی را از سطح تبیین مفهومی و نظری به سطح تجربه زیسته معنوی ارتقا می‌دهد؛ جایی که معنا نه در فاصله میان متن و مخاطب، بلکه در نقطه تلاقی افق‌های وجودی آنان پدیدار می‌شود (Morris, 2005: 25-27). از نگاه او، هر مطالعه‌ای از سنت عرفان اسلامی، اگر بر مبنای صرفاً برون‌ناظرانه و توصیفی باشد، موضع وجودی و شناختی سالک را نادیده می‌گیرد و امکان نفوذ به لایه‌های باطنی معنا را از دست می‌دهد.

بر این مبنا، هرمنوتیک ابن عربی در تفسیر موریس، نوعی هرمنوتیک انفسی یا تأویل وجودی است؛ سالک از ظاهر متن عبور می‌کند تا به تجربه باطنی و شهودی برسد، و در لحظه اکنون، معنا را بر پایه استعداد و افق وجودی خود بازمی‌نماید و بازمی‌آفریند (Morris, 1986: 262; Chittick, 1989: 22). موریس این حرکت را نه صرفاً «تأویل کلمات»، بلکه انکشاف هستی می‌داند؛ یعنی هر واژه، گزاره و نماد در متون ابن عربی دعوتی به تجربه‌ای معنوی است و فرآیند تفسیر متون، خود رخدادی وجودی برای مخاطب قلمداد می‌شود. بدین‌سان، هر مواجهه صادقانه با آثار ابن عربی، فرایندی بی‌پایان از تأویل و کشف دوباره حقیقت است که در دیالوگی مداوم میان سالک و متن به وقوع می‌پیوندد.

در ادامه، موریس تبار و سنت تأویل‌گرایی ابن عربی را با مکاتب عرفانی و فلسفی اسلامی همچون اشراقیان و متکلمان مقایسه می‌کند و نشان می‌دهد که سه اصل بنیادین- «باز بودن معنا»، «امکان تأویل بی‌پایان» و «پذیرش کثرت تفاسیر»- جزئی جدایی‌ناپذیر از عقلانیت عرفانی شیخ اکبر است (Morris, 2005: 68; Morris, 1986: 270). بر این اساس،

متون ابن عربی را می‌توان شاهراهی میان تجربه فردی و زبان جمعی زمانه دانست؛ جایی که هر مخاطب با وضعیت روحی و افق فکری خاص خویش، معنا را می‌آفریند و متن، عرصه بی‌پایانی از الهامات و اشراقات تازه می‌شود.

۳.۲. ژرف‌کاوی خیال، زبان و جهان‌روایی نزد موریس در آثار ابن عربی

موریس در تحلیل جایگاه «خیال» در اندیشه ابن عربی، نقطه عزیمت را در فاصله میان عقل و ماده، و میان جسمانیت و الهیات قرار می‌دهد. در نگاه او، خیال برای ابن عربی نه قلمرو پندار و وهم، بلکه حد واسط هستی است؛ جهانی مستقل با مرتبه‌ای عالی‌تر از دنیای محسوسات و مادون عقل. این برداشت، که موریس آن را در پژوهش‌های خود پیرامون «حقیقت خیال» و «نقش خیال در مکاشفه حقیقت» به تفصیل بررسی کرده است، گویای جایگاه میانجی‌گر خیال میان مراتب وجود و معناست. وی نشان می‌دهد که در آثار ابن عربی، به‌ویژه در الفتوحات المکیه و فصوص الحکم، خیال قلمرویی است که در آن حقایق ماورایی با صور مثالی امتزاج می‌یابند و معرفت عرفانی از سطح گفتار به ژرفای شهود ارتقا می‌یابد (Morris, 2005: 43؛ Chittick, 1989: 123).

از منظر ابن عربی، حکمت خیال آن است که «معانی کلی» را در «امکان ظهور جزئی» قرار دهد و برعکس؛ یعنی امر لامتناهی را در صور متناهی آشکار سازد و امور جزئی را به ساحت امر کلی بازگرداند (ابن عربی، الفتوحات: ج ۱، ص ۴۷۰). بر این اساس، سالک از مسیر خیال، فیض الهی را در مظاهر بی‌نهایت مشاهده می‌کند و آن را در سرای قلب و آینه وجود تجربه می‌سازد. از همین‌جا، زبان ابن عربی آگاهانه شعرگون، استعاری و روایت‌محور می‌شود؛ هر واژه و تمثیل حامل صورتی نو از حقیقت واحد است که در هر مرتبه معنایی تازه می‌یابد (Morris, 1986: 272؛ Chittick, 2008: 45).

موریس در ادامه، به نقش زبان در هستی‌شناسی ابن عربی می‌پردازد و توضیح می‌دهد که زبان در دستگاه فکری او عرصه شکوفایی بی‌پایان معناست؛ حقیقت، تنها در ظهورهای گوناگون زبانی و تأویلی متبلور می‌گردد. در نتیجه، هیچ تأویلی بر دیگری برتری مطلق ندارد، مگر به اندازه ظرفیت وجودی و زبانی مخاطب آن تأویل. «زبان» در این معنا، رقصی میان حضور و غیاب، افشا و رمز است. در بسیاری از متون ابن عربی، زبان هم‌زمان راز را روایت می‌کند و آن را پنهان می‌دارد؛ رازگشایی، تنها از راه تجربه زیسته تأویلی با دلی روشن و آماده فهم ممکن است (Morris, 2005: 56-58).

سومین محور در تحلیل معرفت‌شناسانه موریس، مفهوم جهان‌روایی در آثار ابن عربی است. او تصریح دارد که ابن عربی با چینش خاص ساختار متن، جهانی چندلایه، متکثر و همواره گشوده به سوی تأویل‌های نو خلق می‌کند. جهان داستان‌ها و تمثیل‌های ابن عربی عرصه حضور سیال انسان است؛ جایی که هر شخص در فرآیند ورود معنا، خود بخشی از «جهان داستان» می‌شود و بدین‌سان، هویت خواننده متن همواره در حال آفرینش مجدد است (Morris, 2005: 164؛ Chittick, 2008: 73). این میزان از دینامیسم و مشارکت معنایی، به گفته موریس، ابن عربی را به یکی از نخستین بنیان‌گذاران «ادبیات روایی و چندصدا» در تفکر اسلامی بدل می‌سازد؛ روایتی که نه تک‌صدا، بلکه هم‌زمان صدای حقیقت‌های متکثر است (Morris, 1986: 270).

۳.۳. نسبت خیال و تجربه دینی نوین در تفکر موریس

جیمز موریس با تأکید ویژه بر فن خیال در عرفان ابن عربی، آن را پلی میان سنت‌های عرفانی و الهیات معاصر می‌داند. از منظر او، هر تجربه عرفانی و شهودی به‌طور ذاتی ریشه در قدرت خیال خلاق انسانی دارد. خیال برای انسان، جهانی میان عقل و حس می‌گشاید تا از طریق آن بتواند با مطلق و بی‌نهایت روبه‌رو شود. برخلاف برداشت سطحی که خیال را صرفاً مبدأ اوهام می‌انگارد، موریس آن را ابزار کشف حقیقت معرفی می‌کند؛ ابزاری که حقیقت در آن، همواره فراتر از دسترس زبان صریح باقی می‌ماند و تنها در عرصه تمثیل و استعاره قابلیت ظهور و تجلی می‌یابد (Morris, 2005: 123)؛ گرجی، ۱۳۹۸: ۲۷۶).

وی با تحلیل رویکرد ابن عربی به رؤیا، الهام، صور مثالی، تمثیل‌های قرآنی، حدیث و شعر نشان می‌دهد که تمامی این ابزارها ظرفیت بی‌کرانی برای بازاندیشی ایمان و معنویت بشری دارند. از این منظر، خیال در فلسفه دینی و تجربه عرفانی معاصر-به‌یمن آموزه‌های ابن عربی و تفسیرهای پژوهشگرانی چون موریس- نقشی حیاتی می‌یابد؛ زیرا قادر است میان روایت دینی و حقیقت شخصی هر فرد پلی برقرار کند و پاسخ‌گوی نیاز انسان مدرن به تجربه‌ای زنده، پویا و منحصربه‌فرد از امر الهی باشد (Chittick, 1989: 128).

۳.۴. تفسیر موریس از ابن عربی و دیالوگ میان ادیان و کثرت‌گرایی دینی

یکی از برجسته‌ترین جنبه‌های تحلیل جیمز موریس از اندیشه ابن عربی، تأویل زیرساخت معنوی آثار شیخ اکبر به‌منظور آشکارسازی امکان گفت‌وگوی اصیل میان ادیان و بنیان‌های پلورالیسم دینی است. موریس تصریح می‌کند که ابن عربی، برخلاف بسیاری از متفکران و عرفای هم‌عصر خود، دین را نه حقیقتی انحصاری بلکه تجربه‌ای جهان‌شمول می‌دانست؛ تجربه‌ای که بر سعه و وسعت قلب مبتنی است-آن‌گونه که خود شاعرانه می‌گوید: «قلب من پذیرای هر صورتی است؛ معبد بت‌پرستان، دیر راهبان، و خانه کعبه.»

در چنین نگرشی، حقیقت الهی در آئینه‌های متکثر ایمان جلوه‌گر می‌شود و هر صورت دینی، به اندازه ظرفیت قلب و فهم آدمی، سهمی از آن حقیقت را بازتاب می‌دهد (Morris, 2005: 95). از همین‌رو، موریس ابن عربی را بنیان‌گذار نوعی همزیستی معنوی و گفت‌وگوی ادیانی معرفی می‌کند که برای انسان معاصر ضرورتی حیاتی دارد؛ زیرا در جهانی زندگی می‌کنیم که الهیات سنتی، زیر تأثیر تحولات تاریخی و رویارویی با فرهنگ‌های متنوع، نیازمند بازتعریف مفاهیمی چون حقیقت دینی، حقانیت و تفسیر وحی و الهام شده است (Nasr, 1972: 184).

از دیدگاه موریس، پیام عرفان ابن عربی به جهانیان، دعوت به رؤیت مشترک حقیقت الهی است-حقیقتی که ورای صورت‌های لفظی، آیینی و دینی جریان دارد. حتی تأویل ابن عربی از آیات قرآنی مرتبط با «حقانیت همه پیامبران» و «تنوع راه‌های سلوک الی‌الله»، در نظر موریس آغازگر الهیاتی کاربردی و کثرت‌گرایانه است (Morris, 2005: 102). چنین رویکردی عرفان ابن عربی را بستری زنده برای رهایی از دو قطب متضاد یعنی نسبی‌گرایی و جزم‌گرایی می‌سازد؛ انسان از ورای صورت‌ها و رسوم، به باطن و روح حقیقت نزدیک می‌شود.

علاوه بر این، موریس نشان می‌دهد که مواجهه ابن عربی با تجربه دینی، زبانی سیال و احتمالی دارد؛ زبانی که بر ظرفیت بی‌پایان تأویل تأکید دارد. هیچ دین یا سنتی را نمی‌توان مجرای منحصر به فرد حقیقت دانست، زیرا خداوند در همه

صورت‌ها و تجربه‌ها حاضر است، همان‌گونه که در قرآن آمده است: «كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ» - خداوند همواره در حال تجلی و تغییر صورت حقیقت است (Morris, 1986: 275؛ ابن عربی، ۱۹۸۰: ج ۲، ص ۳۲۷).

از این منظر، معنای دیالکتیکی ایمان و وحی در تفکر ابن عربی بر تقریب میان سنت‌ها و کشف عنصر مشترک الهی در وجود همه انسان‌ها استوار است. بدین ترتیب، موریس ابن عربی را پیام‌آور معنوی می‌شناسد که در افق گفت‌وگوی میان‌ادیانی، بر پذیرش کثرت و وحدت در عین همزیستی تأکید دارد.

۳.۵. تبیین عملی آثار موریس برای جهان معاصر

موریس از آن دسته شارحان معاصر ابن عربی است که تلاش می‌کند قرائت عرفانی و فلسفی او را از متون کلاسیک به عرصه نیازهای فرهنگی و معنوی دنیای امروز منتقل سازد. نکته‌ای که او بارها بر آن تأکید می‌ورزد، نقش تطبیقی خوانش ابن عربی در پاسخ‌گویی به بحران‌های هویتی، دینی و معرفتی جهان معاصر است. در روزگاری که تعصبات آیینی و قومی می‌توانند زمینه منازعات گسترده میان پیروان ادیان را فراهم سازند، آموزه‌های مبتنی بر سعه صدر و روایت‌پذیری حقیقت الهی در اندیشه ابن عربی، جایگاه راهبردی پیدا می‌کند (Morris, 2005: 112).

موریس این آموزه را صرفاً نظریه‌ای انتزاعی نمی‌داند، بلکه الگویی عملی برای آشتی ادیان و تحقق نوعی معنویت جهانی تلقی می‌کند. از دیدگاه او، عرفان ابن عربی با بهره‌گیری از رویکرد هرمنوتیکی، پلورالیسم معنوی و اصالت‌بخشی به تجربه زنده دینی، زمینه سامان دادن به الگوی جدیدی از تربیت دینی، اخلاق بینافرهنگی، گفت‌وگوی فرهنگی، و حتی آفرینش هنری را فراهم می‌سازد.

به یمن این خوانش، قرائت ابن عربی از دین از حالت یک روایت اسطوره‌ای یا گذشته‌نگر، به الگویی پویا برای تحقق همزیستی معنوی، خلاقیت زبانی، روایت‌محوری وجودی و گفت‌وگوی میان‌ادیانی تبدیل می‌شود (Chittick, 2008: 221). این رویکرد، عرفان اسلامی را به‌گونه‌ای معرفی می‌کند که بتواند نه فقط در حوزه نظریه‌های الهیاتی، بلکه در عرصه عمل اجتماعی و فرهنگی جهان مدرن نقش‌آفرینی کند.

۳.۶. نمونه‌هایی از تفسیر موریس و کاربرد عملی آن در الهیات تطبیقی

مطالعات موریس در آثار مختلفش، افزون بر جنبه‌های نظری، به‌شکل محسوس در حوزه‌های الهیات تطبیقی، گفت‌وگوی ادیانی و حتی هنر و زیبایی‌شناسی دینی معاصر مورد استفاده قرار گرفته است. آثار او در تربیت روحانی، بازخوانی متون مقدس و تکوین گفت‌وگو میان سنت‌های دینی اسلام و مسیحیت تأثیرگذار بوده‌اند. مباحثی چون تعامل ادیان، الهیات گفت‌وگو و بازتفسیر تجربه وحی، از قلمروهایی‌اند که نوشته‌های وی الهام‌بخش نظریه‌پردازان معنویت جهانی بوده‌اند (Morris, 2005: 189-193).

در سطح عملی، بسیاری از پروژه‌های میان‌دینی در غرب و جهان اسلام با تکیه بر مفاهیمی چون تأویل انفسی، جهان‌روایی تجربه عرفانی و کثرت‌گرایی معنوی ابن عربی، به الگوهای برای آموزش، حل چالش‌های دینی و کاهش نزاع‌های آیینی بدل شده‌اند (Chittick, 2008: 322؛ Gril, 2004: 45).

از یک چشم‌انداز کلان، رویکرد جیمز موریس را می‌توان نوعی بازآفرینی میراث عرفانی زنده دانست که در پرتو خوانش هرمنوتیکی و معناشناسانه، حیاتی ماندگار یافته است. موریس در تحلیل عناصر خیال، زبان و جهان‌روایی، بر نقش تعالی‌بخش روایت‌های عرفانی در آفرینش معنوی تأکید دارد. در تفسیر او، ابن عربی نه صرفاً عارفی گذشته‌نگر، بلکه راهنمایی برای انسان پرکشمکش جهان جدید است- انسانی که معنای وجود خود را در متن زندگی با هر تأویل و بازخوانی حقیقت از نو تجربه می‌کند.

۴. رویکرد ویلیام چیتیک به ابن عربی: ساختاردهی و نظم‌بخشی دستگاه مفهومی

ویلیام چیتیک را باید یکی از مهم‌ترین و اثرگذارترین پژوهشگران عرفان نظری اسلامی دانست که بیش از چهار دهه از عمر علمی خود را صرف تبیین، تحلیل و ترجمه آثار ابن عربی کرده است. او با اتکا بر دانش فلسفه، تسلط بر منابع عربی و فارسی و بهره‌گیری از رویکردی تطبیقی و میان‌رشته‌ای، کوشیده است تا نظام مفهومی آثار ابن عربی را برای مخاطبان شرقی و غربی روشن سازد و پیوندهای آن را با فلسفه و کلام اسلامی نمایان کند (Gri1, 2004: 47; Chittick, 1989: 5).

رویکرد چیتیک را می‌توان ساختارگرا، متن‌محور و تحلیلی نامید. وی باور دارد که درک فلسفه ابن عربی تنها از مسیر تسلط بر اصطلاحات بنیادین، شیوه تأویل و منطق زبانی متون عرفانی او امکان‌پذیر است. بر خلاف تصویری که آثار ابن عربی را آثاری غامض و مبهم می‌شناسد، چیتیک با تفسیر نظام‌مند خود نشان می‌دهد که اندیشه ابن عربی دارای چارچوبی عقلانی و هماهنگ است؛ به گونه‌ای که مفاهیم هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی عرفانی در منظومه‌ای منسجم جای دارند.

او با تقسیم‌بندی محوری مفاهیم و استخراج بنیان‌های فلسفی آثار، تصویری روشن و مدرن از دستگاه فکری شیخ اکبر ارائه می‌کند (Chittick, 1989: 13; Chittick, 2008: 3). چیتیک تصریح می‌نماید که سنت شروح و تفاسیر شرقی، با وجود غنا و عمق، گاه متکی بر پیش‌فرض‌های زبانی و فرهنگی خاص‌اند، از این رو خود ترجیح می‌دهد زبان تحلیل را تا حد امکان ساده، روشن و دارای سازمان منطقی عرضه نماید. این ویژگی در آثار اصلی او چون راه عرفانی معرفت: متافیزیک خیال نزد ابن عربی، خودآشکاری خداوند و وارث پیامبران به‌خوبی نمایان است.

۴. ۱. شرح نظام‌مندی آثار ابن عربی و ساختار فلسفی اندیشه وی از منظر چیتیک

ویلیام چیتیک با واکاوی دقیق آثار ابن عربی نشان می‌دهد که برخلاف تصور رایج درباره پراکندگی و غموض آثار شیخ اکبر، پشت آن‌ها سامان عمیق مفهومی نهفته است. از دید او، ساختار اندیشه ابن عربی بر چند محور اصلی بنا شده است: هستی و تجلی الهی، نسبت مطلق و مقید، مراتب وجود و معنای خلق، نقش انسان کامل در نظام کیهان، ارتباط صفات و اسماء الهی با مخلوقات، و جایگاه خیال و عالم مثال میان عالم شهادت و غیب.

چیتیک در تبیین این دستگاه، ساختاری چندلایه و درهم‌تنیده ترسیم می‌کند که در آن، ذات الهی، اسماء، اعیان، و آگاهی عرفانی انسان در پیوندی مستمر و متقابل قرار دارند (Chittick, 1989: Preface). از دید او، بدون شناخت شبکه مفاهیم بنیادین و روابط پیچیده آن‌ها، فهم دقیق دستگاه فکری ابن عربی ممکن نیست و همواره خطر تقلیل‌گرایی یا سوءبرداشت در میان است.

در آثار چیتیک، ورود به فلسفه ابن عربی با شرح اصول و صورت‌بندی مسائل آغاز می‌شود؛ از هستی‌شناسی و تبیین ظهور وجود مطلق تا توضیح نظام صفات، کارکرد خیال، و مقامات معرفتی انسان کامل. چیتیک ابن عربی را نه تنها اوج تجربه عرفانی و شهودی می‌داند، بلکه او را معمار یک نظام فلسفی منسجم در عرفان اسلامی معرفی می‌کند: Chittick, 1994: (101). وی مفاهیم بنیادین را مرحله‌به‌مرحله توضیح می‌دهد و مخاطب را از مبادی تا ساختارهای عالی اندیشه ابن عربی همراهی می‌کند.

۲.۴. تبیین مفهوم وحدت وجود، اعیان ثابت، خیال و اسماء الهی در دستگاه چیتیک

الف) وحدت وجود

چیتیک مفهوم وحدت وجود را محور بنیادین عرفان نظری ابن عربی می‌داند. این مفهوم نه یک گزاره انتزاعی، بلکه اساس تجربه عرفانی انسان و بنیان همه روابط هستی‌شناسانه در آثار ابن عربی است. در شرح چیتیک، وحدت وجود بدین معناست که وجود، حقیقت واحد و نامتناهی است و تمامی کثرات جهان صرفاً ظهورات و تجلیات آن حقیقت‌اند (Chittick, 1989: 79). بر اساس این تفسیر، کثرت قائم به ذات نیست، بلکه جزئی از ظهورات وجود مطلق است. چیتیک تأکید می‌کند که این معنا هیچ نسبتی با حلول یا اتحاد ندارد؛ بلکه بیانگر جریان بی‌پایان تجلی اسماء و صفات الهی در عرصه خلق است. از این‌رو، جهان چون آینه‌ای است که ذات حق با اسمای گوناگونش در آن به تجلی می‌نشیند (Chittick, 2008: 53).

ب) اعیان ثابت

از دغدغه‌های ژرف چیتیک، توضیح بحث «اعیان ثابت» است—حقایق ازلی ممکنات در علم الهی که پیش از ظهور در خارج وجود دارند. در دستگاه ابن عربی، هر موجود - از فرشته و انسان تا جماد- در علم خداوند حقیقت ثابتی دارد که اقتضای ظهور خاص خود را دارد (Chittick, 1989: 126). وحدت ذات مانع از این تنوع نیست، بلکه هر عین ثابت، جلوه‌ای متفاوت برای پذیرش فیوضات اسمای الهی است. این مفهوم در تبیین مراتب وجود، علم پیشین خداوند، و مسئله قضا و قدر نقشی بنیادین ایفا می‌کند.

ج) خیال

چیتیک بخش عمده پژوهش خود را به نقش «خیال» در آثار ابن عربی اختصاص داده است. به باور وی، ابن عربی سه عالم را برمی‌شمرد: عالم غیب (معقول)، عالم شهادت (ماده) و عالم خیال که میان این دو جای دارد. عالم خیال بستر تجلی صور غیبی به مقولات محسوس است و در آن شهود عرفانی تحقق می‌پذیرد (Chittick, 1989: 114). خیال نزد ابن عربی نه پندار، بلکه ابزار رؤیت حقایق غیبی از طریق نماد، رؤیا و تمثیل است. چیتیک از «خیال خلاق» سخن می‌گوید که پیونددهنده حقیقت و ظاهر و مجرای رؤیت معنای وجودی است.

د) اسماء الهی

ابن عربی اسماء الهی را کانون رابطه میان حق و خلق می‌داند. چیتیک با شرح این آموزه نشان می‌دهد که اسماء نه صفات مجرد، بلکه افق‌های زنده‌ای از چگونگی ظهور جهان‌اند. هر اسم الهی ترکیبی از وجه ربوبی و خلقی دارد و هر مخلوق مظهر یکی یا چندی از آن‌ها است؛ اما تنها «انسان کامل» جامع تجلی همه اسماء است (Chittick, 1989: 205).
45: 2008 از این منظر، کثرت کائنات و تنوع ماهیات در حقیقت آینه‌های گوناگون اسمائی ذات احدیت‌اند.

۳.۴. سعی چیتیک در ارائه ترجمه و توضیح قابل فهم مفاهیم ابن عربی برای مخاطب امروز

چیتیک سهمی بزرگ در انتقال مفاهیم پیچیده ابن عربی به زبان قابل درک برای پژوهشگران معاصر دارد. او باور دارد که زبان سنتی و تکیه بر اصطلاحات پیچیده مانع ارتباط میان عرفان اسلامی و مخاطب امروز است. از این رو، با ترجمه و شرح بخش‌های اصلی فصوص‌الحکم و الفتوحات المکیه می‌کوشد مفاهیم را روشن‌تر و طبقه‌بندی‌شده عرضه کند (Chittick, 1989: ix).

مخاطبان آثار او معمولاً پژوهشگران فلسفه دین، عرفان تطبیقی و مطالعات الهیات‌اند. چیتیک در آثارش با زبانی روشن و نظام‌مند نشان می‌دهد که حقیقت عرفان نظری می‌تواند در جهان امروز خوانش تازه‌ای بیابد. وی در روش خود مراحل مشخصی دارد:

۱. استخراج مفاهیم اصلی هر بخش؛

۲. ترسیم زنجیره روابط بین مفاهیم؛

۳. تطبیق آموزه‌ها با قرآن، حدیث و آثار عرفای دیگر؛

۴. بیان نتایج فلسفی و الهیاتی برای مسائل معاصر؛

۵. تصحیح سوءفهم‌های موجود در شروح سنتی.

چیتیک در صورت نیاز زبان ابن عربی را با مفاهیم فلسفه غرب مقایسه می‌کند تا افق‌های مشترک معرفتی آشکار گردد (برای نمونه، سنجش میان وحدت وجود و هستی‌شناسی مدرن). او نه فقط شارح فلسفی، بلکه شنونده وفادار سنت معنوی ابن عربی است. آثارش چون *The Self-Disclosure of God* به زبانی دقیق و شاعرانه نگاشته شده‌اند که میان گفت‌وگوی عرفای شرقی و جویندگان معنویت غربی پیوند برقرار می‌کنند.

۴.۴. اهمیت پژوهش چیتیک در سنت ابن عربی

چیتیک با ساختاردهی نظریه‌های ابن عربی، تحلیل وحدت وجود، تأویل اعیان ثابت، تشریح خیال و اسماء الهی و ساده‌سازی زبان و اصطلاحات، میراث پیچیده عرفان نظری را از محدوده زبانی سنتی به عرصه فلسفه تطبیقی جهانی وارد کرده است. او خود را مترجم فرهنگی و فلسفی عرفان اسلامی می‌داند و تأکید می‌کند که بدون بازنویسی و بازخوانی علمی متون کلاسیک، عرفان اسلامی برای جهان امروز ناشناخته باقی خواهد ماند (Chittick, 1989: 12). از این رو، آثار وی نه

فقط در حوزه اسلامی، بلکه در مطالعات دین‌پژوهی، فلسفه معنویت و گفت‌وگوی بین‌فرهنگی الهیات جایگاهی کانونی یافته‌اند.

۵. رویکرد دنیس گریل به ابن عربی: خوانش فرهنگی، اسطوره‌ای و زبانی

دنیس گریل، از برجسته‌ترین ابن‌عربی‌پژوهان فرانسوی، با نگاهی تلفیقی میان ادبیات، اسطوره‌شناسی و فرهنگ دینی به سراغ آثار شیخ اکبر رفته است. او در مقالات و کنفرانس‌های مهم خود-از جمله در *Creative Imagination in the Sufism of Ibn Arabi* و *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy* - می‌کوشد ابن عربی را نه یک متفکر انتزاعی، بلکه عارفی معرفی کند که تجربه معنوی را با زبان روایت و تخیل بیان می‌کند (Gril, 1995: 305; 2004: 47).

گرچه چیتیک بر نظم فلسفی و موریس بر تأویل معنوی تأکید دارد، گریل بر بعد فرهنگی و داستانی آثار ابن عربی تمرکز می‌کند و متن او را میدان بازی زبانی و چندصدایی می‌داند که شعر، روایت، اسطوره و فلسفه در آن هم‌زیستی دارند. در نگاه گریل، ابن عربی حقیقت را همچون روایتی زنده می‌آفریند که مخاطب را در فرآیند کشف معنا دخیل می‌سازد (Gril, 2004: 36) او کاربرد گزاره‌های قرآنی، تناس با احادیث و ساختارهای شاعرانه را بخش اصلی پویایی متن می‌داند و خوانش ابن عربی را دعوتی برای تجربه شهودی و فعال معنا معرفی می‌کند (Gril, 1995: 308).

۵.۲. تأکید گریل بر بعد فرهنگی-اسطوره‌ای و تجربه زیسته عرفانی ابن عربی

از دیدگاه گریل، آثار ابن عربی بازتاب تحولات فرهنگی و اجتماعی جهان اسلام‌اند و در بستری اسطوره‌ای شکل گرفته‌اند. او نشان می‌دهد که تمثیل‌ها و رویاهای عرفانی ابن عربی با قصه‌های کهن و اسطوره‌های دینی ارتباط وثیق دارند و آینه تحول فرهنگی اندلس‌اند (Gril, 2004: 38). ابن عربی با بازآفرینی روایت‌های آدم، یوسف، موسی و عیسی، پیوندی میان اسطوره قدسی و تجربه شخصی برقرار می‌سازد (Gril, 1995: 312). گریل این تجربه را فرآیندی فرهنگی-روایی می‌داند، نه صرفاً معرفتی؛ از این رو او ابن عربی را آفریننده اسطوره عارفانه حقیقت تصویر می‌کند که در قصه و نماد جاری است.

۵.۳. جایگاه تفسیر قرآن و نقش تخیل خلاق در خوانش گریل

تحلیل باطنی قرآن و تاویل هنری آن از محورهای اساسی پژوهش گریل است. ابن عربی در این رویکرد نه مفسر سنتی، بلکه شاعر معنوی قرآن خطاب می‌شود. گریل تأکید دارد که معنای قرآن در سیالیت تجربه سالک و تخیل خلاق پدیدار می‌شود؛ زیرا ابن عربی با رمزگشایی استعاره‌ها، لایه‌های پنهان متن مقدس را آشکار می‌سازد (Gril, 2004: 42)؛ (Gril, 1995: 316). تخیل خلاق نزد او نیرویی هستی‌شناسانه است که انسان را به بازخوانی وجود و روایت‌های قدسی فرا می‌خواند (Gril, 1995: 318). چنین رویکردی با تلفیق نقد ادبی، اسطوره‌شناسی و عرفان اسلامی، چشم‌اندازی نو برای فهم متون دینی در جهان معاصر می‌گشاید (Gril, 2004: 49).

۶. مقایسه تطبیقی رویکردهای موریس، چیتیک و گریل

مقایسه سه رویکرد نشان می‌دهد که هر سه متفکر درصددند ژرفای چندلایه و پویای اندیشه ابن عربی را برای انسان امروز بازخوانی کنند، اما با زاویه دیدی متفاوت: موریس از منظر تأویل هرمنوتیکی و تجربه زیسته معنوی، بر سیالیت معنا و دیالوگ میان سالک و متن تأکید دارد. چیتیک با نگرش نظام‌مند و فلسفی، آموزه‌های عرفانی ابن عربی را سامان می‌دهد و به ارائه ساختار مفهومی و اخلاقی آن برای مخاطب معاصر می‌پردازد. گریل از دیدگاه ادبی، فرهنگی و اسطوره‌شناسی، ابن عربی را شاعر و قصه‌گو معرفی می‌کند که در روایت و تخیل، حقیقت الهی را بازمی‌آفریند.

وجه اشتراک هر سه در اصالت دادن به تجربه عرفانی و چندصدایی متن است، اما تفاوتشان در اولویت‌بخشی به روش‌شناسی و عناصر کلیدی همچون تأویل، وحدت وجود، خیال و ساختار فرهنگی متن نمایان می‌شود. موریس، حضور فردی و تأویل شخصی را برجسته می‌کند؛ چیتیک، نظم عقلانی و فلسفی را پایه می‌گیرد؛ و گریل، زبان، اسطوره و تخیل را محور می‌سازد. ترکیب بینش این سه روایت، تصویری جامع از ابن عربی در جهان معاصر پدید می‌آورد-تصویری که عرفان نظری اسلامی را همزمان از منظر فلسفی، تجربی و فرهنگی بازتاب می‌دهد.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی روایت‌های جیمز موریس، ویلیام چیتیک و دنیس گریل از محی‌الدین ابن عربی، تصویری چندوجهی، پویا و متکثر از یکی از ژرف‌ترین و تأثیرگذارترین چهره‌های عرفان و اندیشه اسلامی در آینه پژوهش‌های معاصر ارائه می‌دهد. هر یک از این سه متفکر، بر اساس رویکرد فلسفی، ادبی و معرفتی خاص خود، زاویه دیدی منحصر به فرد برای شناخت ابعاد گوناگون اندیشه ابن عربی مطرح ساخته‌اند؛ آنان با اتکا بر بینش و دانش خویش، هم معنای تازه‌ای از متون ابن عربی برای مخاطبان غیرمسلمان و معاصر عرضه کرده‌اند و هم قابلیت‌های نظری، معرفتی و زبانی آثار این عارف بزرگ را از دل داده‌های سنتی و متون عربی آشکار ساخته‌اند.

موریس از منظر معناشناسی و هرمنوتیک به آثار ابن عربی نزدیک می‌شود و محور تحلیل خود را بر «تجربه زیسته عرفانی»، «تأویل بی‌پایان» و «خیال به منزله عرصه خلق معنا» استوار می‌سازد. او توانست با تأکید بر نقش فعال سالک و خواننده، امکان نو شدن دائمی معنویت ابن عربی و زاینده‌گی اثر او را برای انسان پرسشگر امروز تبیین کند. در رویکرد موریس، دستگاه عرفان نظری ابن عربی همچون متنی زنده و دیالوگی چندسویه میان معنا، زمان و مخاطب است و حقیقت در افق‌های متکثر تجربه و تأویل هر فرد شکوفا می‌گردد. موریس با پیوند دادن سنت هرمنوتیک غربی و تأویل اسلامی، راه را برای گفت‌وگوهای نوین ادیان و اخلاق میان‌فرهنگی می‌گشاید و از دل این خوانش، پلورالیسم دینی را به صورت بنیادین در اندیشه ابن عربی استخراج می‌کند.

چیتیک اما رویکردی مسئله‌محور و ساختارمند اختیار کرده است. او با نظم‌دهی دقیق به مفاهیم بنیادی و شرح نظام عرفان نظری، امکان فهم فلسفی‌تر و سامان‌مندتر ابن عربی را برای پژوهشگر معاصر فراهم ساخته است. چیتیک با دقت و امانت در ترجمه و تفسیر، اصطلاحات دشوار و دستگاه نظری پیچیده ابن عربی را به زبان منسجم و روشن برگردانده و دستگاه فکری او را نه صرفاً تجربه‌ای شهودی، بلکه نظامی معرفتی و فلسفی بازنمایی کرده است؛ نظامی که در آن مفاهیمی چون وحدت وجود، اعیان ثابت، خیال، اسماء الهی و شریعت، ارکان بنیادین هستی‌شناسی و معرفت‌شناسی عارفانه‌اند. ارزش افزوده او در این است که دانش عرفان نظری را از حدود نخبگان صوفی به عرصه فلسفه تطبیقی و حلقه‌های دانشگاهی بین‌المللی گسترش داده است.

گریل راهی متفاوت برگزیده است. با بهره‌گیری از نقد ادبی جدید، نشانه‌شناسی و اسطوره‌شناسی، متن ابن عربی را به مثابه متنی چندصدایی، روایی و مولد معنا می‌نگرد. از دید او، زبان و روایت نزد ابن عربی نه صرفاً ابزار بیان، بلکه خاستگاه آفرینش معنا و تجلی تجربه عرفانی است. گریل بر نقش جمعی و فرهنگی زبان تأویل تأکید می‌ورزد و نشان می‌دهد که چگونه عرفان ابن عربی می‌تواند پلی میان ادبیات دینی، واقعیت‌های فرهنگی و تجربه زیسته سالک برقرار کند. از این منظر، آثار ابن عربی در بستر فرهنگ و تخیل خلاق معنا می‌یابند و عرفان اسلامی را در قالبی ادبی و اسطوره‌ای بازآفرینی می‌کنند.

برآیند سه رویکرد نشان می‌دهد که فهم جامع از میراث ابن عربی تنها در صورت توجه هم‌زمان به سه بعد متن، ساختار مفهومی و تجربه زیسته حاصل می‌شود. موریس متن را به قلمرو تأویل بی‌پایان و معناهای شخصی می‌کشاند؛ چیتیک نظم عقلانی و فلسفی را درون عرفان نظری او می‌جوید؛ و گریل به لایه‌های فرهنگی، تخیلی و زبانی آن توجه دارد. هم‌افزایی این سه رهیافت چشم‌اندازی چندلایه و پویا برای بازخوانی عرفان ابن عربی در عصر معاصر ترسیم می‌کند- چشم‌اندازی که حقیقت را در گفت‌وگویی هم‌زمان میان فلسفه، تجربه و زبان به ظهور می‌رساند.

پژوهش‌های موریس، چیتیک و گریل به روشنی نشان می‌دهد که میراث ابن عربی در عصر جهان‌گرایی، نه فقط در قلمرو عرفان اسلامی، بلکه در الهیات تطبیقی، اخلاق میان‌فرهنگی و گفت‌وگوی ادیانی نقش تعیین‌کننده دارد. در پرتو این سه خوانش، ابن عربی دیگر صرفاً عارفی مسلمان در قرون وسطی نیست، بلکه گنجینه‌ای معنوی، فلسفی، روایی و اسطوره‌ای است که همواره ظرفیت زایش و بازتولید معنویت را در جهان‌های فرهنگی گوناگون حفظ می‌کند. آینده پژوهش در این حوزه بی‌تردید بر ادغام و هم‌افزایی همین رویکردهای سه‌گانه استوار خواهد بود؛ افقی نو که در آن معنا، تجربه و حقیقت برای انسان معاصر گشوده‌تر و انسان‌محورتر می‌گردد.

منابع

- ابن عربی، محی‌الدین محمد (۱۹۸۰). الفتوحات المکیه. تحقیق عثمان یحیی. بیروت: دار صادر.
- قوامی، علی (۱۳۹۵). ابن عربی و مبانی عرفان نظری. تهران: انتشارات الهام.
- قونوی، صدرالدین (۱۳۸۸). نفائس الاعجاز. تصحیح افشین پرتو. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- قیصری، سید حیدر (۱۳۷۵). شرح فصوص الحکم. تهران: سروش.
- کربن، هانری (۱۳۸۱). تخیل خلاق در عرفان ابن عربی. ترجمه ذبیح‌الله منصوری. تهران: سروش.
- گرچی، عباس (۱۳۹۸). شرح تحلیلی عرفان ابن عربی. تهران: نشر نی.

Al-Adnani, M. (2012). *Ibn 'Arabi: A Short Introduction*. Oxford: Oneworld.

Chittick, W. C. (1989). *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination*. Albany: State University of New York Press.

Chittick, W. C. (1994). *The Self-Disclosure of God: Principles of Ibn al-'Arabi's Cosmology*. Albany: State University of New York Press.

- Chittick, W. C. (2005). *Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets*. Oxford: Oneworld.
- Chittick, W. C. (2008). *Ibn 'Arabi: Heir to the Prophets*. Oxford: Oneworld.
- Chodkiewicz, M. (1993). *An Ocean Without Shore: Ibn Arabi, the Book, and the Law*. Albany: State University of New York Press.
- Corbin, H. (1969). *Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*. Princeton: Princeton University Press.
- Gril, D. (1995). *Ibn 'Arabi: The Perfect Man and the Pantheistic Vision*. In H. Corbin (Ed.), *Creative Imagination in the Sufism of Ibn 'Arabi*. Princeton: Princeton University Press.
- Gril, D. (2004). *The Prophetic Model in the Spiritual Master-Disciple Relationship in the Teachings of Ibn 'Arabi*. In J. D. McAuliffe et al. (Eds.), *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Izutsu, T. (2000). *Sufism and Taoism: A Comparative Study of Key Philosophical Concepts*. Berkeley: University of California Press.
- Knysh, A. (1999). *Ibn 'Arabi in the Later Islamic Tradition: The Making of a Polemical Image in Medieval Islam*. Albany: State University of New York Press.
- Morris, J. W. (2005). *The Reflective Heart: Discovering Spiritual Intelligence in Ibn 'Arabi's Meccan Illuminations*. Louisville: Fons Vitae.
- Morris, J. W. (1986). *Ibn 'Arabi and His Interpreters: Part I. Recent French Translations*. *Journal of the American Oriental Society*, 106(3), 533–551.
- Nasr, S. H. (1972). *Sufi Essays*. London: George Allen & Unwin.